

Polynesiens mytologiska geografi

– Liten bredvidläsning till Disneyfilmerna om Moana, alias Vaiana

Möte med de många öarnas folk

”Hur ska vi kunna förklara hur det kommer sig att detta folkslag har spritt ut sig över så många ensamt liggande öar, så långt från varandra, i alla väderstreck på Stilla havet?” Så formulerade James Cook en av världshistoriens stora gåtor efter att i januari 1778 ha ritat in Hawaiiöarna på kartan. Förbryllad tillade han att invånarna representerade ”det ojämförligt mest utbredda folkslaget på jorden även om det inte är det talrikaste” (Cook i Lloyd, 1982, s. 260–261). Vetenskapen har i stora drag kunnat besvara gåtan, men nya följdfrågor uppkommer ständigt gällande Polynesien – ”de många öarna”.

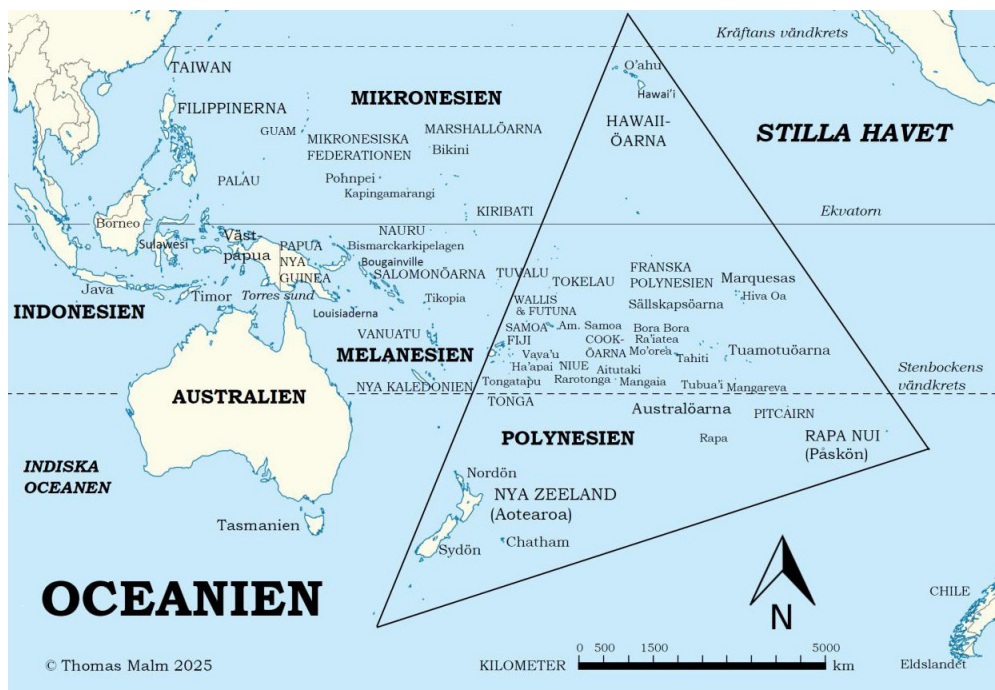
Moana kallades det öppna havet efter dess djupblå färg, och så fick även huvudpersonen heta i Disneykoncernens oceaniska äventyrsfilmer (Figur 1). Av varumärkesskäl ändrades detta i Europa, vilket retar oss som vet att *Vaiana* betyder ”grottvatten”, för det passar ju mindre bra ihop med havstemat. Delade meningar råder också beträffande kulturell appropriering och om bilden färgats av nutida ideologi (Tamaira & Fonoti, 2018). Oavsett vilket förtjänar filmmakarna en eloge för ambitionen att ingjuta respekt för ”havet av öar” (Hau’ofa, 2008) och dess ”havsfolk” (Thompson, 2020).

Landskap och etnografiska detaljer gör att *Moana*, alias *Vaiana*, kan placeras i en

hybridvärld med prägel av Tonga, Samoa, Tahiti och Marquesasöarna. Hon sägs ha fötts på Motunui, ”den stora holmen”, och en sådan plats finns faktiskt i verkligheten. Men den är en kal klippa intill Påskön med sjöfåglar som enda invånare och saknar varje spår av likhet med det gröna paradiset som målas upp. Desto mer gemensamt har den kavata hjältinnan med flickan Hina som dyker upp i otaliga legender, inklusive de om hennes vän Maui – han som

Figur 1. *Moana*, alias *Vaiana*, och hennes utriggarkanot i Disneylands parad. (Foto: Titilia Raibe Malm, 2024.)

Figur 2. Översiktskarta av Oceanien.

fiskade upp öar ur havet med sin magiska krok (Alpers, 1970, s. 92–105; Malm, 2018). Gudinnan Te Fiti figurerar också i handlingen, men knappast i traditionerna. Det gör däremot ett *land* med samma namn, även om det inte återfinnes på sjökortet. Funderingar kring hur detta hänger samman med gåtan Cook ställde tar oss på en resa i såväl verklighetens som myternas polynesiska geografi.

De gåtfulla öarna

Med undantag av några enklaver i Melanesien ("de svarta öarna") och Mikronesien ("de små öarna") bebod polynesierna den

vidsträckt triangeln av öar och hav mellan Hawai'i, Påskön och Nya Zeeland (Figur 2). Vid tiden för inledande kontakter med västerlänningar levde de i stenålder eftersom de saknade metallredskap, men skilde sig i övrigt markant från grannfolken västerut. Här fanns mäktiga härskare, produktivt jordbruk, pyramidliknande helgedomar, stora stenstatyer, myter som inte stod antikens efter i komplexitet, sofistikerad poesi och danskonst samt avancerade navigationskunskaper (Oliver, 2002). Var fanns ursprunget till allt detta?

Numera står det klart att människor inte anlant till övärlden med en fix och färdig kultur som levt kvar oförändrad tills den

dokumenterats. Under tidernas lopp har utvandring med början i Sydostasien skett i olika riktningar och fått varierande resultat. Upptäckter kan ha gjorts när kanoter drev ur kurs eller genom nyfikenhet och äventyrlust. Matbrist till följd av överbefolkning, naturkatastrofer eller fienders härjningar får vi också räkna med bland flyttfaktorerna, liksom att förlorande konkurrenter om makten gav sig av med sina trogna (Oliver, 2002). Så kom det sig att polynesiernas föregångare, kallade Lapita efter en fyndplats på Nya Kaledonien, under de två årtusendena före vår tideräkning via arkipelagerna nordost om Australien spred sig till Fiji och vidare ut mot Tonga och Samoa (Kirch, 1997).

Denna långväga migration var tonganerna och samoanerna dock ovetande om. Berättelser fanns visserligen om en lycksalighetens ö kallad Pulotu som låg västerut, kanske i Fiji, men den var förbehållen gudar och hädangångna hövdingar (Malm, 2018, s. 54). Folken hade alltid bott på sina öar, löd förklaringen som stämde såtillvida att förfädernas särdrag utvecklats just där. Inom turistnäringen marknadsförs kungadömet Tonga således som "*Ancient Polynesia*". Mycket riktigt är det där arkeologer funnit spår av Polynesiens äldsta kända bosättningar, gott och väl tre tusen år gamla (Kirch 2000, s. 219–221). De som besöker Samoa, där nästan lika gamla fynd gjorts, får i stället veta att de anlät till "*The Heart of Polynesia*". Något ligger även i det, för Tonga och Tokelau har att göra med söder respektive norr i förhållande till Samoa.

Förutom Pulotu har särskilt två av myternas platsnamn satt myror i huvudet på forskarna. Det ena är Kahiki, som är ha-

waiianskt uttal av Tahiti men syftar på mer än bara den ön (Sahlins, 1985). Det andra skrivs oftast med nyzeeländsk maoristavning som Hawaiki (Kirch & Green, 2001; Low, 2019; Smith, 1910). Enligt en långsökt men seglivad uppgift skulle det betyda "lilla Java" och erinra om ett sydostasiatiskt förflutet (Fornander, 1878, s. 25). "I själva verket refererar de polynesiska legenderna inte till en bestämd ö eller ögrupp utan till flera stycken", skrev arkeologen Robert C. Suggs (1963, s. 90–91) och slog fast att "Samoa-Tongaområdet var det ursprungliga Hawaiki för hela den polynesiska triangeln". Sant är, som vi ska se, att det fanns flera Hawaiki (med olika uttal), men alltid var de specifika öar och inte ögrupper eller regioner, medan det omvända gällde för Kahiki.

Kulturområdet i väster

Om vi ska kunna sätta in lokalsamhällens historia i en större kontext utan att villa bort oss i detaljernas myller, förutsätter begripliggörandet en överblickbarhet (Malm, 2013). Med den motiveringen kan Tonga, Samoa och Fiji samt de relativt närbelägna öarna Tokelau, Wallis (Uvea), Futuna och Niue ses som ett västpolynesiskt kulturområde, sammanfallande med en distinkt zoogeografisk enhet som efter den största och biologiskt rikaste delen benämnts "Fijiregionen" (Watling, 1982, s. 21–22). Kultur- och naturförhållandena var emellertid inte uniforma, och just därför knöts centra ihop med mer perifera öar till ett världssystem i miniatyr.

Särskilt illa lottade beträffande naturtillgångar var tonganerna, som fann mycket hos grannfolken begärligt men förutom

Figur 3. Än idag är basttyg och valtänder från Tonga ceremoniellt betydelsefulla på Fijiöarna. (Foto: Thomas Malm, 2005.)

basttyg och tänder från sporadiskt strandade kaskeloter just inte hade några åtråvärda produkter att erbjuda i utbyte. Detta löste de genom att bli mellanhänder inom handeln med bland annat fijianska kanoter och värdefulla röda papegoj fjädrar samt samoanska yxblad och fina bladmatador (Kaepler, 1978; Figur 3). Även människor ingick i utbytet, för särskilt hövdingar ville gärna ha högättade hustrur eller svärsöner och svärdöttrar av utländsk härkomst. Åtskilliga tonganska kraftkarlar blev dessutom legoknektar i fijiansk tjänst

och fick i sold kanoter eller åtråvärt virke. Långt borta i Melanesien och Mikronesien minner berättelser och låneord om räder gjorda av *tongafiti*, ett begrepp som på hemmaplan (med uttalet *tongafisi*) innebär att vara strategiskt slug.

Men tonganerna kom även själva att påverkas utifrån. Efter en oklar begynnelse och fram till dess att en ny maktposition befästs ingick Tonga i en konfederation styrd av Tu'i Manu'a, "kungen av Manu'a", från vad som nu är Amerikanska Samoa (Mahina, 1990). Detta återspeglas än idag av

låneord i den tonganska hovvokabulären. Blickarna faller likaså på Samoa när det gäller Hawaiki. En tongansk lingvist, Melenaita Taumoeofolau (1996), insåg att *hou'eiki*, ordet i hennes språk för de högsta hövdingarna, med en minimal ljudglidning – ett vanligt polynesiskt fenomen – låter som Hawaiki. Hon rekonstruerade en fornpolynesisk klassbenämning, *sau'ariki*, som efter sekler av förvrängning blev till namnet på den största av Samoaöarna – Savai'i – samt Hawaiki och Hawai'i.

Enligt myten kom Tangaloa, den högste guden, från "himlen" och gjorde en tongansk kvinna med barn. Aho'eitu, sonen hon födde, uppsökte så småningom faderns hemland. Där mördades han av sina avundsjuke halvbröder, men återuppstod för att bli den förste "sydkonungen", Tu'i Tonga. Genom att följa genealogin bakåt och räkna med 25 år per generation – den enda metod som i brist på skriftliga och arkeologiska data stått till buds – förmodar man att detta makttillträde skett mellan år 875 och 950 (Campbell, 1992, s. 7–14).

Berättelsen har paralleller till vad vi finner i såväl Polynesien som en rad civilisationer med heroiskt-religiöst präglad historiesyn. Sådana samhällen var sällan öppna för genomgripande förändringar inifrån, men ofta talas om mannen från fjärran som blivit härskare efter bedrifter samt genomgått en symbolisk död och återuppstått såsom halvt gudomlig (Sahlins, 1985, s. 73–103). Aho'eitu var tydligen en sådan främlingskonung. Genom att han och sönerna i efterkommande led såg till att gifta sig med högrankade kvinnor, helst de äldsta systarna till inflytelserika män, var det sedan möjligt att konsolidera makten i enlighet med *fahu*-reglerna (Spennemann, 1988, s.

215). Dessa innebar att hustrun och svär-döttrarna krävde stöd från sina bröder och brorsbarn, vilka i sin tur kunde räkna med hjälp från sina morbröder.

Först tio generationer senare, omkring år 1200, verkar något omvälvande ha hänt. Lo'au, en långväga sjöfarare som gift sig med Tu'i Tongas dotter Nua, sägs då ha introducerat uppdelningen i aristokrati, underhövdingar och ofrälse (Campbell, 1992, s. 8–10). Den tonganske antropologen 'Okusitino Māhina (1990, s. 44) menar att det var från Samoa som Polynesiens östliga öar koloniserades och att Lo'au personifierar de influenser som härrörde från dessa utposter. Via främlingskonungens ättlingar fick Tonga så sin klassiska kultur med eget maktcentrum på Tonga-tapu ("heliga södern") inom ett "maritimt imperium" som bland annat omfattade Samoa.

Liksom Aho'eitu kom Lo'au från en avlägsen himmel, men det fanns fler än en sådan. Ordet för himmel, *langi*, syftade nämligen på genomskinliga hemisfärer som med ökande omfång ansågs höja sig över varandra med bascirkeln i horisonten, så att de kunde vara avlägsna i både vertikal- och horisontalled samt på ett omärkligt sätt gå att passera likt portaler (Malm, 2018). *Langi* blev också ordet för Tu'i Tongas imponerande stenkammargravar (Figur 4).

Bruket att markera gravar och kultplatser med stenblock förekom på många håll i världen, inklusive Melanesien. Tonga är den polynesiska ögrupp som varit längst bebodd, men det är inte självklart att dess megalitkonstruktioner var en lokal vidareutveckling som fortskred österut. Inget tillnärmelsevis lika storslaget fanns i Tonga före Lo'aus tid, och höjdpunkten nåddes

Figur 4. Paepae-'o-Tele'a, den bäst bevarade kungagraven på Tongatapu, antas ha uppförts i mitten av 1500-talet, men arkeologiska utgrävningar har inte tillåtits. (Foto: Thomas Malm, 1988.)

först på 1500-talet. Därför uppkom frågan om huruvida det mer avancerade bruket infördes från annat håll (McKern, 1929, s. 75). De senaste decenniernas arkeologiska forskning pekar på östra Polynesien (Wallin & Solsvik, 2011, s. 107).

Dateringarna är osäkra, för omstuvningar kan ha gjorts i både genealogier och byggnadsverk vartill kommer att arkeologiska utgrävningar av monumenten inte tillåtits i Tonga. Troligtvis är *mala'e* i alla fall ursprungsordet för Marquesas- och Sällskapsöarnas *me'ae* respektive *marae*. Härmed avses enkla eller trappstegsformade altare kringgårdade av rektangulära öppna ytor. Vanligen påstås att tonganernas *mala'e* endast avser en öppen ceremoni-

niplats, men benämningen används även för gravar med kringliggande avgränsad yta tillägnade härskare av de lägre och historiskt yngre ätterna Tu'i Ha'atakalaua och Tu'i Kanokupolu (Spennemann, 1988, s. 46). Sedan kristendomens införande är för övrigt Mala'e Kula, en tabubelagd kyrkogård mitt i huvudstaden Nuku'alofa, förbehållen kungafamiljen.

Östpolynesiernas ord för altaret eller plattformen, *ahu*, har härletts till ett förpolynesiskt begrepp, *tuahu*, med innebörden att lägga något i en hög (Wallin 1998, s. 11). På tonganska betyder emellertid *ahu* att arbeta hårt och intensivt (Churchward, 1959, s. 3). Det språkliga sambandet är oklart men självfallet kostade alla poly-

nesiska megalitbyggen mycken möda. På Tongatapu finns till exempel en trilithon vars tyngsta block väger mer än 50 ton (Figur 5). Arbetslag från flera öar var engagerade i dess tillkomst, och en indikation på avogheten mot slitgörot är att kungen som beordrat det levde i ständig fruktan för att bli mördad (Spennemann, 1988, s. 17).

Mot öarna vid soluppgången

Sir Peter Buck, den främste auktoriteten på Polynesien under förra hälften av 1900-talet, kunde inte ha valt en mer träffande titel på en bok om dess sjöfartshistoria än *Vikings of the Sunrise* (1938). Att folkets ursprung enbart stod att söka i Sydostasien förblev han övertygad om, till skillnad från Thor Heyerdahl som vid tiden för publiceringen befunnit sig som ung zoolog på Fatu Hiva bland Marquesasöarna mitt i den polynesiska triangelns östra sida. En gammal man berättade för honom att förfäderna anförda av Tiki kommit från Te Fiti som låg österut, och där fanns inte minsta landplätt innan Sydamerika (Heyerdahl, 1975, s. 292).

Från början var Te Fiti – i Disneyfilmerna namnet på ”alla öars moder” personifierad av en gudinna – sannolikt marquesanernas sätt att säga Fiji med bestämt artikel. I soluppgångens riktning sett från Vanuatu låg Fiji, dit blivande polynesier och sedan mer typiska melanesier med några hundra års mellanrum anlände så att möjligheter till ömsesidig påverkan uppkom.

Att en republik omfattande drygt 300 öar heter Fiji (med uttalet ”Fidji”) beror på ett misstag som av någon anledning inte rättades till i samband med självstän-

Figur 5. Ha'amonga-'a-Maui på Tongatapu restes troligtvis omkring år 1200 som en port till kungens högkvarter och består enligt myten av stenblock som bars dit från ön Uvea (Wallis) av hjälteguden Maui. (Foto: Thomas Malm, 1988.)

digheten 1970. Det var tonganer som först berättade för Cook om det bördiga landet ”Fisi”, som han stavade ”Feejee” (Cook i Lloyd, 1982, s. 235). Eftersom tonganernas tenderar att bli ett säreget sje-ljud, skrevs ordet i äldre litteratur (och alltså i tyska) som ”Fidschi”. Men själva sade fijierna ”Viti” och skilde då som nu mellan det som helhet och den största av öarna som fick heta Viti Levu, ”stora Viti”. Ursprunget ligger så långt tillbaka i tiden att ingen med säkerhet vet vad namnet avsåg, men intressant nog kan *viti* innebära att segla vilse och försvinna till sjöss (Capell, 1941, s. 310). Kanske finns här en bakgrund i hur öarna en gång upptäcktes.

Vad än Viti syftade på, så var det från Fijiregionen kolonisationen gick vidare österut. Talande nog står kognaten (ett ord med samma ursprung) *hiti* både för öster och soluppgång i tahitiska, öster heter *hikina* på hawaiianska och i Nya Zeelands maorispråk ingår solen i ordet för ös-

Figur 6. Pora Pora ("den förstfödde"), mera känd som Bora Bora, kallades ursprungligen Vava'u efter en del av Tonga. (Foto: Thomas Malm, 1983.)

ter som är *ra-whiti*. Längst bort i sydost, på Påskön, numera kallad Rapa Nui av sin befolkning, finns det en vag antydning om att namnet en gång var Hitiairangi (Tao-nui i Howe, 2006, s. 47), vilket kan tolkas som att man även där förknippat urhemmet med soluppgången i öster.

Omkring tusen år tycks ha gått från kolonisationen av Tonga och Samoa tills öar österut blev permanent bebodda (Kirch, 2000, s. 230–238). Längre ansågs de första ha varit Marquesasöarna och att de nåtts århundradena kring vår tideräknings begynnelse (Suggs, 1963, s. 113–135). Detta har ifrågasatts, men klart är att Fiji-regionen har en betydligt äldre historia än

Cooköarna och Franska Polynesien (Kirch 2000, s. 244–245). Ifall marquesaner seglade vidare mot soluppgången eller fick besök därifrån, förklarar det varför namnet på den region västerut som de tidigare känt till kom att appliceras på österlandet som Te Fiti.

Bland öarna öster om Fijiregionen skulle dock ingen bli mer känd världen över än Tahiti. Namnet sägs ha med förflyttning att göra, att nå en bortre gräns, och enligt myten hade ön varit en fisk som simmat till sin nuvarande position från Ra'iatea (Danielsson, 1981, s. 8–9). Detta låter som en metafor motsvarande fijianskans *viti* för att fara vilse. Den bestämda artikeln i tahitiska

är *te*, men i det närbesläktade språket hawaiianska (där *k* ersatt *t*) används både *ka* och *ke*. Tahiti kan därmed antas vara *hiti* – en kognat till *viti* och *fiti* – i bestämd form och syftar, liksom Viti Levu i Fiji, på den största ön. Åtskillnad gjordes också mellan Tahiti Nui, ”stora Tahiti”, och ett Tahiti som i vidare mening omfattade alla Sällskapsöarna (Barrow, 1979, s. 12). Att *hiti* betecknar både öster och soluppgång beror således på att det var i just den riktningen som kolonisterna från Fijiregionen fann en ny bortre gräns. Ytterligare en blev Australöarnas kedja rakt söder om Tahiti. Mitt i den ligger Rurutu vars äldre namn Hiti-roa, ”den långa gränsen”, är mycket passande eftersom inget land finns längre söderut förän i Antarktis.

Polynesien blir en triangel

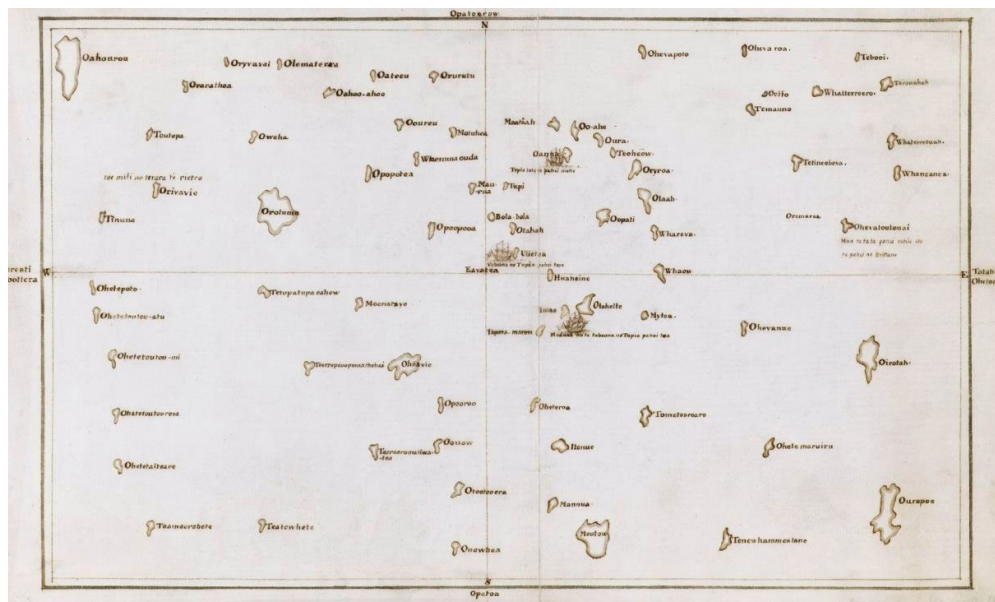
De som befolkade Sällskapsöarna lät, liksom många andra nybyggare runtom i världen, välbekanta platsnamn flytta med. Vava’u fick en ö omgiven av talrika holmar heta efter en tongansk arkipelag med snarlikt utseende (Figur 6). Tongatapu verkar inte ha inspirerat till något motsvarande, vilket förmodligen beror på att den ännu inte nått den ryktbarhet som den fick efter frigörelsen från Samoa. Men den samoanska ön Upolu fick låna sitt namn till Uporu, och Sava’i blev efter ljudglidningar Havaiki samt senare Havai’i. Att inget av detta framgår av kartan beror på ändringar som gjorts innan västerlänningar anlät. Vava’u hette då Pora Pora, medan Uporu blivit Taha’a och Havai’i Ra’iatea (Taonui i Howe, 2006, s. 49). De västliga öarna var emellertid hägkomna av en geografikunnig tahitier, Tupaia, med vars hjälp Cook

ritade ett sjökort (Finney & Low i Howe, 2006, s. 165; Figur 7). Förutom alla viktiga öar i vad som sedermera blev Franska Polynesien, visar den bland annat Upolu (”Opooroo”) och Savai’i (”Oheavie”).

Tupaia hade varit präst på Ra’iatea (sjökortets ”Ulietea”), ett betydande andligt centrum vars namn betyder ”avlägsen himmel” (*ra’i* är en kognat till *langi*). Även här sades en gud ha gjort en jordisk kvinna med barn, och sonen instiftade ett religiöst samfund, *ariori*, någon gång mellan 1300- och 1600-talet (Robineau, 1985, s. 107–108). Rörelsen blev framgångsrik, och vid tiden kring Cooks ankomst pågick ett intrigerande ämnat att göra en av dess lokala hövdingar till härskare över hela ön Tahiti (Malm, 2019). Om det lyckats, skulle resultatet ha blivit en dynasti av prästkonungar precis som i Tonga. En annan hövding tog senare makten, men monarkin han grundlade gick i graven med franskt maktövertagande 1880.

Fram till missionärernas påverkan var dock Ra’iatea en mer eller mindre avlägsen pilgrimsort för alla utsocknes som ville se det heligaste friluftstempet, Marae Taputapuata (”den mycket heliga fjärran helgedomen”). På Rarotonga bland Cooköarna fick jag veta att en kopia med samma namn uppförts redan omkring år 1200, och om det stämmer måste Ra’iatea ha varit en betydande plats redan före *ariori*-samfundets tillkomst.

Ännu avlägsnare blev Tahiti och Ra’iatea för folken i Nya Zeeland och Hawai’i, som hade sina rötter där. I maoriernas myter omtalas Tawhitinui och Hawaiki på ärade sätt, och på Hawai’i betecknar Kahiki alla platser söderut (Taonui

Figur 7. En version av den karta James Cook ritade med hjälp av tahitiern Tupaia. Namnen och placeringen är annorlunda än på moderna sjökort, men utan tvekan hade Tupaia aktningsvärt vetande om havet av öar. (British Museum, London. Public domain, via Wikimedia Commons.)

i Howe, 2006, s. 45–53). Sundet mellan de sydöstliga hawaiianska öarna Lana'i och Kaho'olawe heter av den anledningen Kealaikahiki, "vägen till Kahiki". Hawaii-anerna ansåg sig härstamma från Kahiki-regionen och hade sitt eget nya Hawaiki på den största ön (utan k). Både arkeologer och lingvister är ense om att den hawaiianska arkipelagen först befolkades från Marquesas- och senare från Sällskapsöarna (Kirch, 2000, s. 289–300). Här finns också berättelser om förändringar åstadkomna av en främling, Pa'ao, som var ungefär samtida med Tongas Lo'au (Campbell 1992, s. 14; Sahlins, 1988, s. 32–36).

Anledningarna till att långa upptäckts-

och kolonisationsfärder företogs åt norr och sydväst – och inte bara mot soluppgången – är höljda i myter. Men en ledtråd fick jag när en pojke på Rarotonga visade mig en utmattad gökfågel, en långstjärtad koel (*Urodynamus taitensis*). Så hade den också flugit hela vägen från Nya Zeeland, vilket arten gör under vintermånaderna (Watling, 1982, s. 93–94). Alltid kommer den från sydväst, och kanske gav det sjöfarare uppslaget att finna ut vilket land som låg ditåt. På motsvarande sätt är det möjligt att marquesaner och tahitier fick idén att segla norrut av den sibiriska tundrapiparen (*Pluvialis fulva*), som trots namnet säsongsflyttar mellan Hawai'i och Franska Polynisien.

När det gäller den polynesiska triangelns tredje hörn, Påskön, råder det stor osäkerhet om när den befolkades, men namnet Hiva antyder att urhemmet låg i Marquesasgruppen vars mest kända öar är Nuku Hiva, Hiva Oa och Fatu Hiva. Färden kan ha gått via Gambier-, Austral- eller Tuamotuöarna, rentav Pitcairn, men även där är ursprunget marquesanskt (Kirch, 2000, s. 245).

Till den yttersta horisonten

Efter ytterhörnen Hawai'i, Nya Zeeland och Påskön återstod just inget mer att upptäcka inom den polynesiska triangeln, men en fråga som måste ha pockat på svar var vad som låg längre österut. Thor Heyerdahl vände på antagandet och ville genom färden med balsafloppen *Kon-Tiki* 1947 bevisa att det skulle ha varit praktiskt möjligt att nå Polynesien från Peru (Heyerdahl, 1949). Men redan före expeditionen, som slutade på Raroia bland Tuamotuöarna, hade han en teori som handlade om mycket mer än denna farkosts sjöduglighet. Han tänkte sig att sydostasiater följt vindar och strömmar till Nordvästkusten i Amerika, varifrån deras efterkommande kring år 1000 färdats vidare i kanot (utan segel) söderut mot Hawai'i och centrala delar av Polynesien, där de beblandat sig med ättlingar till "kaukasiskliknande" peruanska sjöfarare som 500 år tidigare anlät per balsaflotte.

Heyerdahls uppföljande mastodontverk *American Indians in the Pacific* (1952) blev en enda lång demonstration av illustrativ metod genom att lista likheter som bekräftade teorin. Bland annat skulle *hiti*, som ju med olika uttal används för öster

och soluppgång i stora delar av Polynesien, men inte i Samoa och Tonga, ha ett samband med det peruanska quechuaordet *inti* som betyder sol och mayafolkets *likin* som avser öster (Heyerdahl, 1952, s. 746). Likaså hade Hawaiiki sin givna plats i resenemanget och ansågs tyda på ett ursprung i Hakai-sundet i British Columbia (Heyerdahl, 1952, s. 176–177). Att den mäktigaste av Polynesiens gudar (Aho'eitus far) hette Tangaloa och att Pampa Tanga var ett låglandsområde i Peru anfördes också som stöd för teorin (Heyerdahl, 1952, s. 727). Särskilt anmärkningsvärt var att det marquesanska patriarknamnet Tiki hade likhet med quechuaordet *ticsi* som betyder "ursprung" (Heyerdahl, 1952, s. 239).

Enligt Heyerdahl (1949, s. 17–18) befolkades Polynesien först omkring år 500, men tidsdjupet har ju visat sig vara betydligt större än så och kronologin annorlunda. Tangaloa kan exempelvis härledas mer än sex tusen år tillbaka i tiden och delar ursprung med benämningen på det filippinska nationalspråket Tagalog (Taonui i Howe, 2006, s. 27). Nästan lika gammalt är ordet *tiki*, vilket som *tik*, *tikitiki* etcetera i stora delar av Oceanien förknippas med Maui's övermänskliga bedrifter (Taonui i Howe, 2006, s. 30; Figur 8). Majoriteten av experter lät sig inte heller övertygas av Kon-Tikiteorin, utan medgav på sin höjd att den kunde stimulera till mer forskning (Melander, 2019).

Men Heyerdahl visste att för sin läsarskara dra fram det ena trumfkortet efter det andra. Det allra slitstarkaste var att sötpotatisen, som odlades över hela Polynesien före européernas ankomst, inte bara härstammade från Sydamerika utan dessutom

Figur 8. Kvinnoörhänge från Marquesasöarna av kaskelottand. Spiran av en kägelsnäcka placerades som stopp på örsnibbens framsida. Anfadersandar representeras av små figurer kallade tiki, ett ord av central betydelse för Thor Heyerdahls Kon-Tiki-teori. (Thomas Malms samling. Foto: Christer Lindberg.)

hade namn där som var snarlika polyneesiernas *kumara* (med olika uttal). Praktiskt taget alla som diskuterat öfolkens härstamning har tvingats förhålla sig till detta faktum. Humanekologen Alf Hornborg (1992, s. 120) noterade till exempel att ordet *kumar* för sötpotatis endast förekommit hos cañar i Ecuadors högländer, men att detta folks utbredningsområde omfattat en kuststräcka. Tilläggas bör att det finns många odlingssorter vars förekomster och benämningar längs stillahavskusten för många hundra år sedan kanske var annorlunda än nu. ”Som den knappast kan ha kommit flytande över havet med en påklitrad namnlapp”, skrev antropologen och besättningsmedlemmen på *Kon-Tiki*, Bengt Daniels-

son (1991, s. 11), ”måste vi ofrånkomligen dra den slutsatsen att det antingen var indianska flottfarare som medfört den till öarna eller polynesier som gjort ett strandhugg i Peru”.

Flera färder med kopior av gamla kataraner har demonstrerat att det går att ta sig till dubbelkontinenten och hem igen (Finney i Howe, 2006, s. 289–333; Low, s. 2019; Thompson, 2020). Legender om att sådana färder gjorts för länge sedan finns på Marquesas- och Cooköarna, och forskarna har länge varit öppna för en möjlig verklighetsbakgrund (Buck, 1938, s. 314; Suggs, 1963, s. 209–210). Mindre tilltro har dock satts till de andinska högkulturernas legender om flottfarare som rest ut till

öar och återvänt (Heyerdahl, 1967, s. 62–75; Suggs, 1963, s. 226).

Med tiden hopade sig fynd som tydde på att transoceaniska kontakter faktiskt förekommit i för-columbiansk tid (Jones et al., 2011). När kranier funna på ön Mocha i södra Chile visade sig ha polynesiska karaktäristika (Matisoo-Smith & Ramirez, 2010) var det inte lika lätt som tidigare att vända ryggen åt den diskussion Heyerdahl gjort världsbekant. Direkt omöjligt blev det efter att en studie baserad på 807 individer, fördelade mellan 17 polynesiska öar – däribland Fatu Hiva – och 15 kustsamhällen från Mexiko till Chile, indikerat att två till fem procent av gemensamt DNA-innehåll härrörde från Colombia omkring år 1200 (Ioannides et al., 2020). Nyligen har man även lyckats spåra ungefär tio procent av påsköbornas DNA till sydamerikanska kustfolk mellan år 1250 och 1430 (Moreno-Mayar et al., 2024).

Slutsats

Något ligger det tydligen i de marquesanska traditionerna om Te Fiti, men det innebär inte att ursprunget till polynesierna och deras kultur som helhet står att söka i Sydamerika. Men visst är det anmärkningsvärt att de nya dateringarna – om de står sig – sammanfaller med det kulturella uppsving som gång på gång påtalats för 1200-talets Polynesien. Inget hindrar heller att kontakter ännu tidigare kan ha knutits från bägge hållen utan att ge avtryck i genomen. Världssystemrelationer där idéer, produkter och nyttoväxter följt med sjöfarare mellan viktiga centra och avkrokar bortom allfartsvägarna är inte unika för Europa, och under förutsättning att det funnits tillgång

till sjövärdiga farkoster har havet – precis som Heyerdahl i alla år hävdade – kunnat förena folk och inte bara separera dem. Den mest berömda av alla nybyggda dubbelkanoter, den hawaiianska Hokule'a, seglade förresten jorden runt just under de år då den första filmen om Moana/Vaiana var under produktion (HNN Staff, 2017).

Av allt att döma ger de nya arkeologiska upptäckterna ytterligare indikationer på färder mot soluppgången. Om polynesierna längst borta i öster fann en ände på de hägrande horisonterna, kan det väl hända att en del stannade kvar där medan andra tog med sig livskamrater hem, vilket förklarar DNA-spåren. Möjligtvis gav byggnadsverken också inspiration, och storhetsvansinne var ingalunda okänt i Polynesien. Därtill kan vi förmoda att de polynesiska sjömännen såg guld, men det var ju en mjuk metall som inte dög att tillverka yxblad eller andra redskap av, och då ansågs nog sötpotatisen långt värdefullare. Men än är sista ordet säkerligen inte sagt när det gäller den gåta som kapten Cook formulerade, och färden går vidare mot ljus och klarhet – i både verklighetens och mytologins geografi.

Referenser

- Alpers, A. (1970). *Legends of the South Sea: The world of the Polynesians seen through their myths and legends, poetry and art*. John Murray, London.
- Barrow, T. (1979). *The art of Tahiti and the neighbouring Society, Austral and Cook Islands*. Thames and Hudson, London.
- Buck, P. H. (1938). *Vikings of the sunrise*. J. B. Lippincott Co., Philadelphia.
- Campbell, I. C. (1992). *Island kingdom: Tonga ancient and modern*. Canterbury University Press, Christchurch.

- Capell, A. (1941). *A new Fijian dictionary*. Australasian Medical Publ. Co., Sydney.
- Churchward, C. M. (1959). *Tongan dictionary*. Government of Tonga, Nuku'alofa.
- Danielsson, B. (1981). *Tahiti: Circle island tour guide*. Les Editions du Pacifique, Papeete.
- Danielsson, B. (1991). *Mina etnobotaniska söderhavskryssningar i Carl Skottsbergs kölvatten*. Göteborgs botaniska trädgård, Göteborg.
- Fornander, A. (1878). *An account of the Polynesian race, its origin and migrations, Vol. I*. Trübner & Co., London.
- Hau'ofa, E. (2008). *We are the ocean: Selected works*. University of Hawai'i Press, Honolulu.
- Heyerdahl, T. (1949). *Expedition Kon-Tiki*. Forum, Stockholm.
- Heyerdahl, T. (1952). *American Indians in the Pacific: The theory behind the Kon-Tiki expedition*. Forum, Stockholm.
- Heyerdahl, T. (1967). *Sjövägarna till Polynisien*. Forum, Stockholm.
- Heyerdahl, T. (1975). *Fatuhiva: Tillbaka till naturen*. Forum, Stockholm.
- HNN Staff. (2017). Tradition, elation marks Hokualea's triumphant homecoming. *Hawaii News Now*, 19 juni. <https://www.hawaiinews-now.com/story/35686686/thousands-to-gather-for-historic-hokualea-homecoming/>
- Hornborg, A. (1992). Erland Nordenskiölds syn på transpacifisk diffusion. I J-Å. Alvarsson, S. Brunius, Å. Hultcrantz & S-E. Isacson (red.), *Erland Nordenskiöld: Forskare och indianvän*. Carlssons, Stockholm.
- Howe, K. R. (red.) (2006). *Vaka moana: Voyages of the ancestors*. University of Hawai'i Press, Honolulu.
- Ioannides, A. G., Blanco-Portillo, J., Sandoval, K., Hagelberg, E., Miquel-Poblete, J. F., Moreno-Mayar, J. V., Rodríguez-Rodríguez, J. E., Quinto-Cortés, C. D., Auckland, K., Parks, T., Robson, K., Hill, A. V. S., Avila-Arcos, M. C., Sockell, A., Homburger, J. R., Wojcik, G. L., Barnes, K. C., Herrera, L., Berríos, S., ... Moreno-Estrada, A. (2020). Native American gene flow into Polynesia predating Easter Island settlement. *Nature*, 583, 572–577. <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2487-2>
- Jones, T. L., Storey, A. A., Matisoo-Smith, E. A. & Ramirez Aliaga, J. M. (red.) (2011). *Polynesians in America: Pre-Columbian contacts with the New World*. Altamira Press, Lanham.
- Kaeppler, A. L. (1978). Exchange patterns in goods and spouses: Fiji, Tonga and Samoa, *Mankind*, 11, 246–252. <https://doi.org/10.1111/j.1835-9310.1978.tb00655.x>
- Kirch, P. V. (1997). *The Lapita peoples: Ancestors of the Oceanic world*. Blackwell, Cambridge.
- Kirch, P. V. (2000). *On the road of the winds: An archaeological history of the Pacific islands before European contact*. University of California Press, Berkeley.
- Kirch, P. V. & Green, R. C. (2001). *Hawaiki, ancestral Polynesia: An essay in historical anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lloyd, C. (red.) (1982). *Kapten James Cooks resor*. Niloe, Uddevalla.
- Low, S. (2019). *Hawaiki rising: Hōkūle'a, Nainoa Thompson, and the Hawaiian renaissance*. University of Hawai'i Press, Honolulu.
- Māhina, 'O. (1990). Myths and history: Some aspects of history in the Tu'i Tonga myths. I P. Herda, J. Terrell & N. Gunson (red.), *Tongan culture and history*. Australian National University, Canberra.
- Malm, T. (2013). Culture area approach. I R. J. McGee & R. L. Warms (red.), *Theory in social and cultural anthropology*, Vol. 1. Sage, Thousand Oaks.
- Malm, T. (2018). Uppfiskade ärar och genombrutna himlar: Några reflexioner apropå Maui's krok och Disneyfilmen "Vaiana". I E. Hall & B. Liljefors Persson (red.), *Ursprungsfolkens religioner – perspektiv på kontinuitet och förändring*. Föreningen Lärare i religionskunskap årsbok 2017, Vetlanda.
- Malm, T. (2019). Sir Joseph Banks och Söderhavets Kleopatra. *Förr och Nu Årsbok 2019*, Mörbylånga.
- Matisoo-Smith, E. & Ramirez, J-M. (2010). Human skeletal evidence of Polynesian presence in South America? Metric analyses of six crania from Mocha Island, Chile. *Journal of Pacific Archaeology*, 1(1), 76–88. <https://doi.org/10.70460/jpa.v1i1.11>

- McKern, W. C. (1929). Archaeology of Tonga. *Bernice P. Bishop Museum Bulletin*, 60.
- Melander, V. (2019). David's weapon of mass destruction: The reception of Thor Heyerdahl's 'Kon-Tiki theory'. *Bulletin of the History of Archaeology*, 29(1), 1–11. <https://doi.org/10.5334/bha-612>
- Moreno-Mayar, J. V., da Mota, B. S., Higham, T., Klemm, S., Gorman Edmunds, M., Stenderup, J., Iraeta-Orbegozo, M., Laborde, V., Heyer, E., Torres Hochstetter, F., Friess, M., Allentoft, M. E., Schroeder, H., Delaneau, O. & Malaspinas, A.-S. (2024). Ancient Rapanui genomes reveal resilience and pre-European contact with the Americas. *Nature* 633, 389–397. <https://doi.org/10.1038/s41586-024-07881-4>
- Oliver, D. L. (2002). *Polynesia in early historic times*. Bess Press, Honolulu.
- Robineau, C. (1985). *Tradition et modernité aux Iles de la Société*, Vol. 2. l'Office de la Recherche Scientifique et Technique Outre-Mer, Paris.
- Sahlins, M. (1985). *Islands of history*. University of Chicago Press, Chicago.
- Sahlins, M. (1988). *Kapten Cooks död*. Författarförlaget, Stockholm.
- Smith, S. P. (1910). *Hawaiki, the original homeland of the Maori*. Whitcombe and Tombs, Christchurch.
- Spennemann, D. H. R. (1988). *Pathways to the Tongan past: An exhibition of three decades of modern archaeology in the Kingdom of Tonga (1957 to 1987)*. Tongan National Centre, Nuku'alofa.
- Suggs, R. C. (1963). *Polynesien: Folk och kulturer*. Prisma, Stockholm.
- Tamaira, M. K. & Fonoti, D. (2018). Beyond paradise? Pacific stories in Disney's Moana. *The Contemporary Pacific*, 30(2), 297–327. <https://doi.org/10.1353/cp.2018.0029>
- Taumoefolau, M. (1996). From *sau 'ariki to Hawaiki. *Journal of the Polynesian Society*, 105(4), 385–410. <https://www.jstor.org/stable/20706680>
- Thompson, C. (2020). *Sea people: In search of the ancient navigators of the Pacific*. William Collins, London.
- Wallin, P. (1998). The symbolism of Polynesian temple rituals. *The Kon-Tiki Museum Occasional Papers*, 4.
- Wallin, P. & Solsvik, R. (2011). The place of the land and the seat of ancestors: Temporal and geographical emergence of the classic East Polynesian marae complex. *The Kon-Tiki Museum Occasional Papers*, 12, 71–107.
- Watling, D. (1982). *Birds of Fiji, Tonga and Samoa*. Millwood Press, Wellington.

Thomas Malm, Professor, Humanekologiska avdelningen, Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds universitet.

E-post: Thomas.Malm@keg.lu.se